

**РЕГОНАЛЬНІ АСПЕКТИ ПОВСТАНСЬКОГО РУХУ СЕЛЯН
20-х рр. XX ст.**

Однією з характерних рис життя суспільства України на даному етапі є підвищений інтерес до історичного минулого свого краю. Важливі зміни в суспільно-політичному житті України, які відбулися в останні роки викликають підвищений інтерес до краєзнавчих досліджень. У цьому зв'язку важливого значення набуває питання дослідження селянського повстанства і визначення його специфіки на Півдні, Правобережжі та Лівобережжі. Важливим завданням виглядає проблема обласної відмінності в типології повстань, яку буде застосовано для регіону Південна Україна.

Діяльність українського антибільшовицького повстанства 20-х рр. і досі залишається маловідомою сторінкою вітчизняної історії. Радянська історіографія цю тему практично ігнорувала, а пропаганда, як могла, спотворювала в масовій свідомості образ селянина-повстанця. Внаслідок подібних перекручень повстанство на довгі роки отримало визначення (в тому числі й наукове) “бандитизму”, його соціальна база, селянська по суті, була штучно обмежена купкою “куркулів”, всіляких антирадянських “елементів” і “відщепенців”.

Сучасна українська історична наука представлена переважно узагальнюючими працями, які орієнтують дослідників на подальшу деталізацію теми. Ще потребують свого подальшого вирішення наукові проблеми, пов'язані з вивченням причин повстанського руху вказаного періоду, його соціальної бази, дійсних масштабів, встановленням його чіткої періодизації, характерних рис і ознак. Але очевидно, що об'єктивні висновки можна робити тільки на основі скрупульозних краєзнавчих досліджень.

Аналіз рушійної сили збройного опору потребує, звісно, також окремих ґрунтових досліджень, але вже тепер можна впевнено стверджувати, що його основу складало переважно селянство з певними домішками сільської інтелігенції та люмпену. Більшовики на практиці не могли часто порозумітися саме з усім селянством, а не з якоюсь окремою його частиною, що спростовувало їх класові теорії ще за життя декого з “класиків”. Втім, навіть на рівні теорії селянство ніколи не розглядалося комуністичними ідеологами того часу рівноцінним союзником пролетаріату (партії РКП (б)), а трактувалося скоріше як потенційний ворог. З огляду на це

більшовикам, щоб зміцнити свою владу в українському селі, необхідно було впливати на увесь селянський загаль. Що й робилося ними переважно в дусі політики “воєнного комунізму”, тобто карально – репресивними методами.¹

Основою “радянського будівництва” на селі було так зване соціальне розшарування селянської громади, тобто штучний розподіл селянства на “куркулів” – ворогів нової влади, і “незаможників”. Далі категорії населення визначалися, як правило, не економічними, а політичними чинниками: більшовики прагнули показати наявність “класової боротьби” на селі. Такими ж способами йшов процес більшовизації місцевих органів влади, створення комнезамів², коли воля громадян фактично не враховувалася. Питанням життя і смерті стала для більшовиків також продовольча проблема, яка вирішувалася головним чином шляхом вилучення хліба у селян за продрозкладкою.

Практичним виконанням цих та інших урядових акцій на селі займалися різноманітні надзвичайні органи радянської влади:³ воєнні наради, польові штаби, революційно–надзвичайні трійки, продовольчі загони, комітети незаможних селян, структури ЧК. Непрості стосунки з селом змушували режим покладатися на карально-репресивні засоби спілкування. Але будь-які урядові компанії на селі не мали сенсу, доки існував збройний рух опору. Отже, першочерговим завданням для всіх органів влади визначалося придушення повстанства.

З припиненням у листопаді 1920 р. на території України регулярних військових дій громадянська війна на цьому фактично не закінчилася, бо продовжувало боротьбу селянське повстанство. Французький дослідник А.Безансон зазначав, що “за своїм розмахом і небезпекою для більшовицької влади селянська війна була більш масовою і загальнонародною, ніж війна громадянська.”⁴ Американський історик А.Граціозі вказував на хронологічні рамки війни більшовиків проти селян. Перша фаза: 1918-1922, друга – 1928-1933 рр.⁵

Намагаючись об’єктивно відповісти на питання, ким були українські селяни, що з тих чи інших причин брали участь в антибільшовицьких виступах, - повстанцями чи бандитами, треба проаналізувати обставини, що склалися на той час в Україні.

Прийняття II Всеросійським з’їздом Рад декрету “Про землю”, есерівського за своєю суттю, означало поступку селянам в одному з найбільш важливих для них питань - земельному. Зовні це виглядало як відмова від одного з теоретичних положень

марксизму в селянському питанні. Однак це була тимчасова поступка. В 1919 р. радянським урядом був прийнятий закон про соціалістичний землеустрій, який точніше відбивав теоретичні погляди більшовиків. Майже одночасно в українському селі була запроваджена продрозкладка.

Вказані акти в сукупності не тільки позбавляли селян багатьох завоювань, а й ставили їх в гірше становище, ніж до революції. Замість реквізованого державою хліба село практично не отримувало промислових товарів. Все це викликало невдоволення селян і значною мірою призвело до падіння радянської влади в Україні в 1919 р. Однак селянство не могло примиритися й з політикою Денікіна щодо відновлення поміщицького землеволодіння. Зрештою селянство було змушене знову повернутися в бік радянської влади, тим більше, що більшовики врахували деякі свої попередні помилки. Згідно з новим земельним законом, прийнятим у лютому 1920 р., значна частина землі віддавалася у користування селянам.⁶

Проте стратегія й тактика політики щодо селянства залишалися незмінними. Воєнний комунізм, безумовно, не відповідав інтересам селянства. Значне погіршення економічного становища торкнулося майже всіх верств сільського населення і об'єднало їх у спільному невдоволенні. Протест селян набував різних форм, найпоширенішою з яких була збройна боротьба. У повстаннях брала участь значна частина українського селянства. Застосовуючи тактику партизанської боротьби, повстанці тримали під контролем практично всю сільську місцевість. IV конференція КП(б)У мусила визнати, "що куркуль став фактичною владою на Україні".⁷ Та навіть визнавши факт втрати влади в сільській місцевості, більшовики не змогли остаточно зрозуміти її причини. Вони побачили лише те, що лежало на поверхні, і пояснювали критичне становище на селі лише діями куркулів. Дійсно, куркульство постачало повстанські загони не тільки фуражем, продовольством, але й найголовніше - керівними кадрами. Проте переважно учасники повстанських загонів походили із незаможних верств села.

Як відомо, будь-який суспільний рух повинен мати певне ідеологічне забарвлення. В Україні воно мало два відтінки і досить чітко локалізувалося географічно. На Півдні та частині Лівобережжя діяли загони, які використовували анархо-комуністичні ідеї. На решті території боролися повстанські загони, об'єднані національними гаслами. Таке розмежування зумовлю-

валося перш за все обставинами попереднього розвитку України. Оскільки якраз на Півдні України формувалася промисловий пролетаріат (хоча ще й тісно пов'язаний з селом), то тут ідеї комунізму в усіх його різновидах знайшли широке розповсюдження і були взяті на озброєння повсталими. Вони групувалися навколо імені "батька" Махна, і тому цей рух отримав назву "махновщини".

На решті території більший вплив мали партії есерівського ґатунку, які були ближчими до селянства. Лідери цих партій у свій час і оголосили боротьбу за створення української держави. Тому основна маса повсталих загонів на цих територіях використовувала як гасло ідею самостійності України. Однак цей рух, який уособлювало ім'я С. Петлюри, у 1920 р. вже втрачав об'єднувачу силу. Повернення Петлюри в Україну в союзі з польськими військами Ю. Пілсудського весною 1920 р. призвело скоріше до негативних наслідків - розколу серед української інтелігенції, яка була носієм ідей самостійності України. Розкол підсилював розпорошеність повстанців. Тому повстанський рух на Правобережжі не мав міцного об'єднуючого центру, як на Лівобережжі. Намагання відродити його шляхом створення Української воєнної організації, Всеукраїнського повстанкому, Братерства української державності виявилися невдалими. З одного боку, це було пов'язано з організаційною слабкістю повстанського руху і проявами індивідуалізму серед його командирів, а з другого - зі здаленими оперативними діями Всеукраїнської надзвичайної комісії.⁸

Закінчення боротьби з білогвардійцями та іноземною інтервенцією зробило боротьбу з повстанським рухом як одне з першочергових завдань радянської влади в Україні. Була створена Постійна нарада по боротьбі з бандитизмом. Її дії проголошувалися фронтом такого ж державного значення, як і фронт боротьби з білогвардійцями. Ще 20 квітня 1920 р. Раднаркомом України була прийнята "Коротка інструкція по боротьбі з бандитизмом та куркульськими повстаннями."⁹ Основна увага в ній приділялася необхідності прискореного розшарування села і посиленню репресивних заходів щодо тих, хто підтримував повсталі. Запроваджувався інститут заручників і відповідальність всього населення за будь-яке заворушення, а тим більше виступ проти радянської влади. Карою за відверто виявлену ворожість, переховування та невидачу повстанців передбачалася аж повне знищення села. 23 серпня Всеукраїнська Центральна комісія по боротьбі з дезертирством видала наказ про створення інституту п'яти - та десятихатників,

які повинні були відповідати за те, щоб в їхньому кутку мешканці не контактували з навколишніми повстанськими загонами, і власним життям, а також життям своєї родини відповідали за “порядок” на селі.¹⁰ Подібними актами практично проголошувалася відкрита війна повсталому селянству.

Таким чином, наприкінці 1920 р. відчувалося, що громадянська війна, яка, здавалося майже закінчилася, починала набувати не лише нових форм, а й нового змісту. Вона розгорталася не проти “білих генералів, поміщиків та капіталістів”, а проти селян - основної маси населення. На початку 1921 р. Ленін змушений був відкрито визнати, що “ми виявляємося втягнутими в нову форму війни, новий вид її, які можна об'єднати словом бандитизм”.¹¹ Разом з тим більшовики відмовлялися відверто визнати загальноселянський характер руху й те, що їх політика виявилася неприйнятною для більшості селянства.

Повстанський рух охопив всю Україну, тому важко чітко визначити райони найбільшої активності. Проте вважаємо, що високим рівнем організованості і масовості повстань вирізнявся Південь, так як Правобережна Україна і Лівобережна були позбавлені загально визнаного лідера повсталого селянства (хоча майже всі вони на словах визнавали зверхність С.Петлюри). На півдні та південному сході України склалася парадоксальна ситуація, коли ідеї комунізму – анархізму були взяті на озброєння селянами, які виступали проти влади, що теж несла комуністичні гасла. Найбільш колоритною фігурою тут був “батько” Махно. А оскільки саме навколо нього згурпувалася основна маса повстанців, селянський рух в цьому регіоні отримав назву “анархо – махновщини”.¹²

Не менш складними є питання про напрями і типологію повстанських загонів першої половини 20-х рр. ХХ ст.

У доповіді 9 лютого 1921 р. С.Камєнєв повідомляв Л.Троцькому, що існує “бандитизм” трьох видів:

1. Організоване повстанство, де повстанці користуються активною підтримкою місцевого населення і можуть привернути на свій бік тисячі бійців, якщо дозволить ситуація.

2. Велика кількість малих та великих банд по всій країні, які зв'язані з місцевим населенням, але не користуються його активною підтримкою.

3. Кримінальний бандитизм в повному розумінні цього слова, придушення якого рішуче підтримується самими селянами.¹³

До першого виду слід віднести махновщину (Південна Україна і частина Лівобережжя), петлюрівщину (Правобережжя і частково Лівобережна Україна), а також “зелений” партизанський рух (східне узбережжя Чорного моря і Крим, які навесні 1921 р. все ще частково контролювалися повсталими селянами).¹⁴ Не випадково зведення тих років рясніють повідомленнями: “Селянство озброєне поголовно ... Бандитизм росте. Великий відсоток селян налаштований пропетлюровськи (по-українськи – Ю.К.) або анархічно”.¹⁵

У 1921 році, як вимушені були визнати органи радянської влади, більше половини особового складу повстанських загонів Півдня України належала до бідняцького і середняцького прошарку села.¹⁶ У своєму виступі на Харківській губернській безпартійній конференції червоноармійців, яка відбулася в лютому 1920 року, голова радянського уряду Х.Раковський змушений був визнати, що пересічно по Україні біля 10% особового складу повстанських загонів складала біднота.¹⁷ У Всеукраїнська конференція КП(б)У, яка відбулася в листопаді 1920 року, визнала, що на Правобережній Україні основну масу повстанців взагалі складали “незаможницькі елементи”.¹⁸ А саме вони, за задумом більшовиків, мали бути найнадійнішою опорою нової влади.

23 квітня 1920 року було прийнято рішення про організацію Управління тилами Південно-Західного фронту. З травня цю посаду обійняв голова ВЧК Ф.Дзержинський. У губерніях створювалися управління начальників губернських дільниць тилу, у повітах – комендатури, на які покладалося завдання боротьби з повстанцями. Для безпосереднього керівництва боротьбою з повстанським рухом в січні 1921 р. були створенні Постійні наради по боротьбі з бандитизмом на всіх рівнях – від Всеукраїнської, де головував спочатку М.Фрунзе, а потім Х.Раковський, до повітових. Конкретними завданнями цих нарад були: контроль за проведенням засіву всіх посівних площ і виконанням продрозкладки та продподатку, розшук і арешт повстанців і дезертирів Червоної армії, роззброєння цивільного населення, створення комітетів незаможних селян, більшовизації місцевих органів влади і, звичайно, “знищення куркулів як економічної сили”.¹⁹

Серед заходів, які проводилися більшовицьким керівництвом, особливо негативно сприймалася політика “військового комунізму”. Слід вважати, що “військовий комунізм” був не тільки головною причиною ворожого ставлення селянства до радянської влади,

але і головною причиною, яка не дозволяла ліквідувати повстанство, більше того, вона сприяла його консолідації.²⁰ Аналогічно сприймалася політика “класового розшарування” на селі та створення комітетів незаможних селян. Згідно з даними, наведеними В.Верстюком, в 393 волостях України ставлення селян до цих організацій – співчуваюче, в 257 – байдуже, а в 121 – вороже.²¹

Значний вплив на розмах повстанського руху мала також поведінка деяких частин Червоної армії, особливо тих, що були перекинуті з Центральної Росії. Розглядаючи більш заможного українського селянина виключно як куркуля, вони і відносилися до нього відповідно – як до ворога. Особливо в цьому плані відзначилися частини 1-ї Кінної армії. За задумом командування, при передислокації з Кавказького фронту на Польський, вони мали очистити південну та південно-західну Україну від загонів Махно, що там оперували, і відновити радянську владу в селах цього регіону. В дійсності відбулося все навпаки. Як доповідали партійно-радянські працівники тих районів, через які проходили частини Будьонного, останні “повсюди на своєму шляху буквально змітали радянський апарат, громили містечка і села, влаштували єврейські погроми, вбивали радянських працівників та комуністів. Їхнім гаслом було: “Бий жидів, комісарів та комуністів!”²² Така поведінка Червоної армії мала негативний вплив на село. Селянство пішло в “банди”.²³ Однак головна причина невдоволення селян частинами Червоної армії полягала в “самозабезпеченні частин, яке доходило до збирання продуктів відрами, і розгляданні населення, як переможеного ворога.”²⁴

Частини Червоної армії в широких масштабах застосовували каральні акції. В Анан’ївському повіті на Херсонщині за підтримку повстанців за серпень-жовтень 1920 року було розстріляно 64 селянина.²⁵ В квітні 1920 року тільки за підозрою в розборі залізничного полотна на роз’їзді Казанка - Новий Буг (Миколаївщина) радянським панцерником було обстріляно село Н.Дмитрівка, що знаходилось поблизу. Внаслідок артобстрілу було вбито і поранено 30 чоловік, згоріло 12 хат.²⁶

Подібні явища зустрічали опір з боку селян, а також низових радянських та партійних працівників, які більше стикалися з повсякденним життям мас та краще розуміли їх настрої. Вони справедливо вказували, що внаслідок подібних дій радянська влада “отримує не розшарування села, а сприяння його згуртуванню під куркульським впливом на загальному лихові та

біді, які спричиняються червоними військами.”²⁷ Однак подібні заходи продовжували мати місце протягом усього часу боротьби з селянським повстанським рухом.

В свою чергу повстанці також діяли не в “білих рукавичках”. В захоплених місцевостях вони перш за все розправлялися з радянськими працівниками, активістами, членами сільрад та КНС, червоноармійцями. Так, згідно з підрахунками А.Залевського, повстанцями було знищено маже всіх сільських комуністів Вознесенського повіту Одеської губернії.²⁸

На Півдні України повстанський рух був найбільш організованим і багаточисельним у Баштанському і Первомайському повітах Одеської губернії. Значні ліси і балки, сусідство з румунським кордоном і Поділлям, і, врешті, національно свідоме українське селянство робили цю місцевість сприятливою для партизанської війни проти більшовиків.²⁹

Копії повстанських листівок, що збереглися в Державному архіві Одеської області свідчать про те, що так звані “бандити” вели збройну боротьбу проти радянської влади під національно-демократичними і соціалістичними політичними гаслами, і тому не можуть розцінюватись як кримінальні злочинці. Це була воююча сторона. Самі себе вони називали повстанцями і за цією назвою ідентифікували себе. Дані червоної розвідки сповіщають, що серед повстанців сувора дисципліна, злочини караються розстрілами і шомполуванням.³⁰

Більш того, повстанці підпорядковувалися уряду і військовому командуванню УНР. Про це свідчить листівка з наказом, виданим отаманом Гуляй-Бідою:

“Населенню Балтівщини, Ольгопільщини та Ямпільщини.

На підставі наказу Головного Отамана військ Української народної республіки С.Петлюри наказую:

Підвод із села червоноармійцям не давати, бо за життя людей і худоби ми не відповідаємо.

Ні продналогу, ні продрозверстки комуністам не давати, бо цей хліб вивезуть в Московщину і наш люд буде умирати з голоду.

Повстанців і дезертирів Червоної армії не видавати, бо за видачу таких буду карати розстрілом.

Всіма силами допомагати повстанцям, які борються за Ваше щастя, за спокій, за землю і волю, проти насильства і грабежу комуністів.

Не переховувати, а негайно видавати повстанцям комуністів і чекістів. За переховування буду суворо карати.

Отаман Гуляй-Біда.”³¹

Проте ні література, ані архівні джерела не дають можливості ретельно і послідовно простежити історію створення і діяльності окремих повстанських загонів під керівництвом отаманів. Більшість загонів у зведеннях більшовицьких органів влади визначалися чисельністю і місцевістю, в якій оперували. Наприклад: “на захід від Голованиська оперує загін до 200 чоловік при 25 кулеметах, більшість – “українці петлюрівської окраски.”³²

Дуже рідко в архівних документах вказуються прізвища керівників загонів, як це має місце в одному зведенні від 1 -2 грудня 1920 р.: “на південь від Голованиська Балтського повіту діє банда близько 200 чоловік з 2 кулеметами “петлюрівської окраски”, очолювана колишнім начальником міліції УНР в Данилевській волості Балтського повіту Червоним і колишнім агрономом Антоновичем.”³³

Відомо, що більшість повстанських загонів на Одещині були об'єднані у велике з'єднання яке мало назву “Чорноморського війська” або “Наддністрянської дивізії”. Цим з'єднанням керував отаман Заболотний, який був фігурою номер один у повстанському русі на Одещині.³⁴ Найбільш боєздатними, чисельними і небезпечними для радянської влади були повстанські загоони отаманів Кошового, Гуляй-Біди, Волинця, Солтиса, Нечипоренка, Малого, Левченка, Солоненка у Балтському повіті.

Повернення повстанцями зерна, інших продуктів і худоби селянам зміцнювало авторитет і підтримку повстанського руху серед місцевого населення. Повстанці лишалися єдиною силою, на яку міг розраховувати і сподіватися український селянин. У звіті губернського революційного комітету про свою діяльність, політичне і економічне становище в губернії за квітень 1921 р. можемо прочитати: “...Не дивлячись на перегрупування військових частин і надіслання нових, боротьба з бандитизмом не дає потрібних результатів. Частини часто відступають перед добре озброєними і організованими зграями бандитів, боєздатність яких дуже велика, оскільки серед них багато кадрових офіцерів. Допомога, яка надається бандам населенням волостей, у значній мірі ускладнює боротьбу червоних частин з бандитами... У місцях з особливо розвиненим бандитизмом населення користується покровительством банд.”³⁵

Важливе стратегічне значення мав напад Тираспольського штурмового загону козаків і старшин армії УНР з території Румунії в листопаді 1921 р. Він відбувся одночасно з наступом військ Ю.Тютюнника на Правобережжі. Генерал-хорунжий Т.Гулий-Гуленко сформував у Румунії так звану “Бессарабську групу”³⁶, яка мала вдарити на Тираспольський повіт і з'єднатися з частинами Заболотного. Командування нею було доручене полковнику Пшеннику.

18 листопада 1921 р. бійці Пшенника форсували Дністер і знищили червоні прикордонні частини в селах Бичок і Паркани. До них приєдналися добровольці з місцевих селян. Загін атакував Тирасполь і зайняв західну частину міста. Але червоний гарнізон у Тирасполі був удвічі більший і бійці були змушені відступити назад у Румунію.³⁷

В 1922 р. після поразки штурмових загонів Тютюнника повстанська боротьба по Одещині, як і по всій Україні пішла на спад. Це було пов'язано зі зміною політики більшовиків по відношенню до селянства, а саме – введенням єдиного продовольчого натурподатку, дозвіл вільної реалізації частини врожаю, скасування загальногромадського податку і так званих “голодних пайків” – особливих реквізицій на прогодування голодних в Росії. Однак послаблення тиску на селянство в економічній сфері більшовики комбінували з жорстоким придушенням будь-якого супротиву.

Врешті-решт на спад повстанської боротьби вплинуло і те, що у серпні 1922 р. чекістам вдалося схопити лідера українського повстанського руху на Одещині отамана Заболотного. За допомогою агентури вони дізналися про його місцеперебування. Червоні оточили хату і під загрозою розстрілу заручників з місцевого населення Заболотний і його товариші здалися.³⁸

Захоплення Заболотного майже співпало з арештом іншого керівника повстанського руху на Півдні України – генерал-хорунжого Т.Гулого-Гуленко. Влітку 1922 р. Гулий нелегально перебував в Україні та заїхав до Одеси. Одеське ДПУ одразу встановило його присутність і заарештувало генерала.³⁹ 27 серпня 1922 року у газеті “Правда” було опубліковано “покаяння” генерал-хорунжого Т.Гулого-Гуленка.⁴⁰ Подальша його доля невідома.

У 1922 р. проти радянської влади ще діяли повстанські загони Бабія, Левченка, Десятника і Солоненка у Балтському повіті. У річному звіті про діяльність Одеської губернської міліції за 1923 р.

було повідомлено про ліквідацію останньої “політичної банди.” 27 лютого 1923 р. міліція заарештувала отамана Гулька.⁴¹ Про силу повстанського руху на Одещині свідчить ще й такий факт, що у селян Тираспольського повіту було реквізовано 4786 гвинтівок, 29578 патронів, 257 револьверів, 5 кулеметів.⁴²

Селянський рух на Миколаївщині представлений загонами Залізняка, Підкови, Головатого, Марченка, Гризла і Чумака (Кравченка) у Первомайському повіті. У Вознесенському повіті найбільш небезпечним для більшовиків був загін полковника Іванова на прізвисько “Чорна борода”. Повстанці нападали на продзагони, військові і цивільні об’єкти, відбивали конфісковане в селах майно, знищували продподаткову документацію, ліквідували радянський і партійний апарат, здійснювали терор щодо більшовиків, чекістів, членів їх сімей.⁴³ В інших повітах активними були повстанські загони “Чорного ворона”, Задорожнього, Гупала, Свища. Головною базою повстанців у Миколаївському повіті був Новий Буг.⁴⁴

Загалом на території Миколаївщини в повстанських загонах антибільшовицького напрямку 20-х років діяло за офіційними відомостями, не менше 1 тис. бійців, а насправді їх було набагато більше.⁴⁵ Так, зовсім не враховувалися релігійно-селянські повстання, які набули широкого розповсюдження. У селі Засілля на Миколаївщині в 1922 році була убита відома партпрацівниця Ф.Бармашова (учасниця Всеросійського з’їзду робітниць і селянок),⁴⁶ коли селяни, намовлені церковними службовцями, намагалися перешкодити вилученню цінностей. Опір було вчинено і у селах Болгарка (околиця Вознесенська), Арбузинка, Покровське (Константинівська волость).⁴⁷ У відповідь на заклик місцевих священників до безпосереднього опору при реквізиції цінностей вдалися селяни Лисогорської волості Первомайського повіту.

Під час вилучення церковних скарбів у селі Василівці Снігурівського району 26 квітня 1922 року селяни повстали проти влади. Вони були озброєні вилами, залізними прутами, камінням. Проти повстанців була направлена снігурівська міліція. У результаті перестрілки вбито священника Штонька, церковного старосту Бунчука і голову церковної наради Приймака, які підбивали селян підняти повстання і не допустити пограбування храму.⁴⁸ Того ж дня було видано наказ голови Василівського ревкому Снігурівського району про оголошення у волості військового стану в зв’язку з виступом селян Василівки. Зокрема, в наказі говорилося: “Взяти з числа куркульських елементів 50

чоловік заручників, Якщо біля церкви з'являться озброєні селяни і буде дзвін на сполох, заручники будуть розстріляні на місці".⁴⁹

Фактично увесь 1922 рік на Миколаївщині велася повстанська боротьба. Про це свідчить той факт, що в березні 1922 р. в Миколаєві знаходився М.Фрунзе з метою надання допомоги місцевим органам в боротьбі з "куркульським бандитизмом".⁵⁰ За відомостями преси тих років наприкінці 1922 р. бандитизм на Миколаївщині був ліквідований.⁵¹ Хоча не слід забувати про "Димівську справу" 1924 р., коли був вбитий Г.Малиновський – сількор села Димівки Новоодеського району.⁵² Проте, як було встановлено Пленумом Верховного Суду УРСР від 26 вересня 1969 р., дана справа носила кримінальний, а не політичний характер.⁵³

Головнокомандуючим повстанцями Херсонщини можна вважати отамана Лихо-Бондарука. Він виступав за незалежну Україну. "Беріть до рук зброю, бийте ворога скрізь, де він появиться. Ми обов'язково перемаємо! Слава Самостійній Україні."⁵⁴ В березні 1920 р. Бондарук був у Врадіївці, де інспектував загопи К.Колоса, керівника Врадіївської республіки, потім – в Савранських лісах, де перебували запорожці Гулого-Гуленка. Якщо на кінець 1920 р. загін Бондарука нараховував близько 200 бійців, то в 1921 р. він набагато зріс. Разом зі своїм помічником І.Нагірним, уповноваженим розвідки штабу УНР, Лихо-Бондарук протягом першої половини 1921 р. готував повстання на Херсонщині: проводив інспектування селянських загонів, складів зброї та продовольства, формував штаби нових полків, організовував явки. Лише в Ольвіопольському повіті створено кілька підпільних груп, в тому числі в Грушівці, Мигії, Сировому, Берізках, Доманівці, Кінецьполі, Голті, Ольвіополі, Богополі. Останній бій для отамана Лиха відбувся в околицях Врадіївки. Смерть від більшовицької кулі не дала можливості провести з'їзд отаманів Херсонщини, що був запланований на 1 січня 1922 р.⁵⁵

Одним із найбільш відомих отаманів Херсонщини і Катеринославщини був Ф.Іванов, селянин з Криворіжжя. У 1920 - першій половині 1921 рр. його окреме формування, як територіальний відділ махновських військ, діяло на стику Катеринославської, Миколаївської та Кременчуцької губерній, руйнуючи радянський тил. З повстанцями Іванова діяли групи отаманів Гладченка, Федоренка, Павловського.⁵⁶ Літо 1921 р. стало часом справжньої катастрофи для махновщини. Приблизно наприкінці липня – на початку серпня загинув і Федір Іванов, але загін очолив його брат Григорій.

Піком активності іванівців стала, як не дивно, друга половина 1921 р., час загального спаду повстанського опору в Україні. Власті на рівні Постійної наради по боротьбі з бандитизмом при Раднаркомі неодноразово приймали постанови про негайну ліквідацію “банди” Іванова.⁵⁷ Проте всі ці плани зазнавали фіаско. Спираючись на підтримку місцевого селянства, іванівці й не думали складати зброю. Повстанські диверсії чергувалися із чекістськими провокаціями, бої – з переслідуваннями, перемоги – з поразками. Чисельність особового складу загону в цей час коливалася від 45 до 120 бійців. Район бойових операцій визначався трикутником Олександрія – Вознесенськ – Кривий Ріг. Повстанцям допомагало антирадянське підпілля. Військовий прапор формування прикрашав напис “Сини ображених батьків”.⁵⁸

20 грудня 1921 р. в одному з боїв загинув Г.Іванов. У подальшому загін очолювали отамани Гнибіда, Медведєв, Яків Чорний, Свищ, але в пам’ять про загиблих братів повстанці називалися іванівцями і надалі. Поступово втрачаючи підтримку селян, яких цікавила не стільки політика, як власне господарство, формування іванівців скоротилося до мінімуму, нараховуючи в різні місяці від 8 до 20 бійців. Уникаючи боїв з великими підрозділами повстанці робили ставку на диверсії, напади на радянські установи, індивідуальний терор. Намагалися підтримувати зв’язки з холоднороськими і таврійськими партизанами. Поступове згасання махновського руху призвело до того, що іванівці підпали під вплив української національної ідеології.⁵⁹ Не маючи єдності, доброї організації, надійних і постійних джерел постачання, підготовлених кадрів, повстанство втрачало надію на остаточну перемогу і було приречене на поразку. Приблизно в лютому 1923 р. органи ДПУ завдали чергового удару по криворізькому підпіллі. Одночасно припинилася і повстанська діяльність іванівців.⁶⁰ Невелика кількість місцевих партизанів приєдналася до своїх товаришів по зброї із загонів отаманів Свища та Чорного Ворона, які продовжували боротьбу з радянським режимом на території Таврії та Криму.

Повстанський рух 20-х років в Криму визначався діями “Зеленої Радянської Армії”, а самі партизани називали себе “червоно-зеленими”. Їх головним гаслом було: “Геть громадянську війну, ми проти білих і проти червоних!”⁶¹ До складу “зелених”, крім кримських селян, входили солдати колишньої царської армії. Военна доля закинула їх у Францію. Тут вони перебували

тривалий час у підрозділах російського експедиційного корпусу. Коли ж французьке військове командування кинуло корпус на допомогу А.Денікіну, то більшість новоприбулих без зволікань пішло у гори, де вони об'єдналися з тими, хто втік від чергової мобілізації Врангеля. Прихід обстріляних, досвідчених знавців військової справи благотворно позначився на діяльності “Зеленої армії”. За їх участю партизанські загони перетворилися на боєздатні формування.⁶² Дещо посилила атакуючий потенціал “зелених” і група терористів-професіоналів із загону “Чорна гвардія” отаманші Марусі.

Серед “зелених” своєю яскравою антибільшовицькою боротьбою виділявся загін капітана Орловського.⁶³ Партизансько-повстанський рух на півострові розвивався не ізольовано. Повстанці мали зв'язки з антибільшовицькими загонами Таврії і махновцями. До речі, Крим входив до сфери впливу Революційної повстанської армії України (махновців). В період з листопада 1920 по серпень 1921 рр. тут було проведено декілька її рейдів.

Н.Махно і селянський рух під його керівництвом, що увійшов в історію під назвою “махновщина”, був складовою частиною політико-соціального спектру Української революції. Варто наголосити, що селянський рух Махна характерний для українського підґрунтя. Підтвердженням тому є те, що рейди махновців за межі України – в Росію (Білогіродщину, до середньої полоси Волги, на Північний Кавказ) позбавляли загони Н.Махна соціального живлення, поповнення кіньми, зброєю, продовольством. Такі обставини не надавали махновцям моральної підтримки значної селянської маси, необхідного соціального ґрунту, не викликали належної солідаризації в їх збройній боротьбі. Можна стверджувати, що селяни в махновському русі з України і селяни навіть близьких російських регіонів знаходилися по різних боках барикад. Активну підтримку в названих питаннях махновський рух отримував лише на українських землях степового та лісостепового регіонів. Тісну органічність селянський махновський рух мав саме з українством, іншими словами, він мав національний характер, бо його підтримувало селянство, котре “задохалося” від продрозверстки.⁶⁴

Селянський рух Н.Махна не був локальним явищем. Махновці на своєму воєнному витворі – легендарних тачанках, з ідеями селянсько-робітничого управління, контролювали територію, що охоплювала б нині 12 областей, тобто фактично половину України. Терпиме ставлення та моральну підтримку він мав і в

інших українських регіонах. Водночас, слід сказати, що селянський махновський збройний рух в контексті сучасної історії, не може оцінюватися однозначно, сприйматись тільки в світлих або темних фарбах. Він, безперечно, є суперечливим явищем, як і вся епоха, в яку махновський рух виник і рішуче діяв. Йому властиві як позитивні риси революційного пориву, що характеризувався, за словами самого Н.Махна, знаменом “боротьби за вільне, безвладне комуністичне суспільство”,⁶⁵ яке мало б керуватися “ідеями анархо-комунізму”, так і проявами жорстокості та свавілля. Проте домінуючою фабулою збройного селянського руху Н.Махна була боротьба за свободу селянства України, місцеве самоврядування проти тоталітарного режиму центру. Махно визнавав органи місцевого самоуправління з числа представників трудового народу, але без більшовиків.

Остання поява Н.Махно на Півдні України датується кінцем липня – початком серпня 1921 р., коли він перетнув Херсонщину і приєднав до себе частини загонів Марусі та Іванова.⁶⁴ З села Снігурівки штаб “батька” відступив у напрямку Кіровоградщини до кордону з Румунією. 28 серпня⁷¹ (за деякими відомостями - 6 вересня)⁷² 1921 р. Н.Махно опинився в Румунії.

Окремою, найтрагічнішою сторінкою антибільшовицького повстанства 20-х років слід вважати “голодні повстання”. Хоча, насправді, це була закономірна реакція селянства на нескінченні реквізиції, які продовжувалися і після офіційного прийняття непу. Проте найбільшого поширення, за свідченням Наркомпроду, в цей час набули приховані форми саботажу продподатку

У 1922 році з’явився ще один різновид “бандитизму”, так званий “червоний бандитизм”. Організаторами загонів на цей раз стали комуністи та незаможники, незадоволені заходами нової економічної політики. Подібні незаконні дії селяни називали “радянським бандитизмом”.⁸⁶ Популярним гаслом цих збройних формувань було: “Геть неп і радбуржуїв!” ЦК КП (б)У визнавав, що цей різновид повстанства “виник передусім на ґрунті тяжкого економічного стану тієї частини незаможного селянства, яка ... до непу брала активну участь у проведенні політики радвлади і компартії у розкуркуленні села, боротьбі з бандитизмом і контрреволюцією та в іншій революційній роботі на селі. Тоді ця частина селянства знаходилась в порівняно кращих матеріальних умовах. Іншою причиною появи “радянського бандитизму” є зловживання окремих представників сільських і районних властей на місцях. У квітні 1922 року у “бандитських виступах” був

запідозрений Богодарівський сільський осередок (Миколаївська губернія).⁶⁵ Проте цей рух не підтримали селяни, яких влаштовувала політика непу, тому він не набув масового характеру і режим зміг впоратися з ним без застосування значної збройної сили.

Проаналізувавши вказані дати і факти, ми прийшли до такого висновку. В кінці 1921 року на Півдні України (після еміграції Н.Махно) припиняється боротьба з великими селянськими з'єднаннями. До кінця 1923 року перестав існувати політичний напрям у повстанському русі. З 1923 по 1925 рр. повстанською боротьбою займаються лише професійні повстанці серед яких переважали кримінальні елементи.

Антибільшовицький повстанський рух 20-х рр. ХХ ст. носив загальноселянський характер і був типовою реакцією на більшовицьку політику “військового комунізму”, насильницької колективізації, депортацій, терору голодом. Посилювали протистояння в українському селі політика “класового розшарування”, створення інституту заручників, використання проти повсталих російських військових частин, які поводили себе в Україні як на захопленій ворожій території. Селянський рух у 1920 –1921 рр. мав чітко виражені два політичні напрями: національний (петлюрівщина) та анархо-махновський. Для Півдня України було характерним певне переважання анархо-махновського напрямку, над національним. Власну специфіку мали і окремі території південно-східної України. На Одещині розгорнувся найбільш масовий селянський рух, який очолювали національно-свідомі керівники: Гуляй-Біда, Заболотний, Гулий-Гуленко. Повстанський рух на Миколаївщині не був таким організованим, а складався із окремих загонів, які часто діяли на власний розсуд, проте мали махновське спрямування. Її особливістю була і велика кількість релігійних повстань. На Херсонщині відбулось об'єднання національного та промахновського напрямів, які презентували загони Лихо-Бондарука та Іванова. Партизанщина в Криму носила “зелений” характер з певним впливом промахновських ідей.

1922 рік характеризувався появою нових типів повстань, які мали економіко-політичний характер. Це “голодні бунти” – відповідь на голод 1921 – 1923 рр. на Півдні України та “червоний бандитизм” – невдоволення незаможними верствами села введенням нової економічної політики.

Антибільшовицький повстанський рух 1921-1923 рр. став одним із вирішальних факторів реального впровадження непу на

Україні. Проте його затухання пов'язане не з покращенням рівня життя селян у 1923 р., що намагалася довести радянська історіографія, а із застосуванням найстрашнішої зброї – терору голодом проти населення Півдня України.

Бібліографічні посилання

1. Мешков Д., Архірейський Д. Сини ображених батьків // Константи. – 1999. - № 2. – С.52.
2. Державний архів Херсонської області (далі – ДАХО). - Ф.Р. 3264. – Оп. 2. – Спр. 3. – Арк. 81.
3. Нестор Іванович Махно: Восп., матер., док. / Сост. В.Ф. Верстюк. – К.: РИФ “Дзвін”, 1991. – С.12.
4. Безансон А. Війна більшовиків проти селян // Всесвіт. – 1993. – № 9-10. – С.129.
5. Грациози А. Великая крестьянская война в СССР. Большевики и крестьяне. 1917-1933. - М.: РОССПЭН, 2001 – С.5.
6. Ганжа О.І. Селянський рух на Україні при переході до непу: бандитизм чи повстанство? // Проблеми історії України. – 1992. – Вип. 2. – С.30.
7. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Т. 1. – К.: Політ. літер. Укр., 1976. – С.71.
8. Ганжа О.І. Селянський рух на Україні... – С.31.
9. Там само.
10. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі - ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп. 20. – Спр. 138. – Арк. 152-153.
11. Ленін В.І. X з'їзд РКП(б). Звіт про політичну діяльність ЦК РКП(б) 8 березня // Повне зібр. тв. – Т. 43. – С.9.
12. Ганжа О.І. Українське село в період становлення тоталітарного режиму (1917-1927 рр.). – К.: НАН України Інститут історії України, 2000. – С.134.
13. Грациози А. Вказ. праця. – С.31.
14. Кин Д. Крестьянство и гражданская война // На аграрном фронте. – 1925. - № 11-12. – С.128.
15. Верстюк В.Ф. Внутренний фронт: стратегия и тактика борьбы. // Украина в 1917-1921 гг. Некоторые проблемы истории. – К.: Наук. думка, 1991. – С.132.
16. Ганжа О.І. Українське село в період становлення тоталітарного режиму... – С.130.
17. Кубанин М. К истории кулацкой контрреволюции (махновщина) // На аграрном фронте. – 1925. - № 7-8. – С.123.
18. Комуністична партія України в резолюціях. – Т.1. – С.119.
19. На защите революции. – С.221-228, 321.
20. Верстюк В.Ф. Внутренний фронт: стратегия и тактика ...– С.156.

21. Там само. – С.154.
22. Ганжа О.І. Українське село в період становлення тоталітарного режиму ... – С.131.
23. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 20. – Спр. 197. – Арк. 39-41.
24. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 20. – Спр. 448. – Арк. 5.
25. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 20. – Спр. 362. – Арк. 109.
26. Ганжа О.І. Опір становленню тоталітарного режиму в УСРР / Серія "Історичні зошити". – К.: Інститут історії України НАН України, 1996. – С.7.
27. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 20. – Спр. 195. – Арк. 136.
28. Залевський А.Д. Розгром куркульсько-націоналістичного бандитизму на Україні (1921-1922 рр.) // Укр. іст. журн. – 1959. - №.4. – С.93.
29. Боган С.М. Повстанський рух в Одеській губернії у 1920-1923 рр. // Записки історичного факультету. – Випуск 8. – Одеса, 1999. – С.161.
30. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф.П. 3. – Оп. 1. – Спр. 209. – Арк. 23.
31. ДАОО. – Ф.П. 3. – Оп. 1. – Спр. 210. – Арк. 15.
32. ДАОО. – Ф.П. 3. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 130.
33. Там само. – Арк. 124.
34. Там само. – Арк. 2.
35. ДАОО. – Ф.П. 3. – Оп. 1. – Спр. 264. – Арк. 32.
36. Тинченко Я. Українське офіцерство: шляхи скорботи та забуття. – К.: "Тиражувальний центр УСР", 1995. – Ч.1. – С.181.
37. Боган С.М. Вказ. праця. – С.164.
38. ДАОО. – Ф.П. 3. – Оп. 1. – Спр. 118. – Арк. 14.
39. Тинченко Я. Вказ. праця. – С.181.
40. Голиков Д. Крушение антисоветского подполья в СССР (1917-1925 гг.). – М.: Полит. литер., 1975. – С.607.
41. ДАОО. – Ф.П. 3. – Оп. 1. – Спр. 718. – Арк. 27.
42. Сулько В.С. Коммунисты во главе борьбы трудящихся юга Украины против кулацкого бандитизма в 1920-1921 гг. // Годы борьбы и побед. – К.: Наукова думка, 1983. – С.100.
43. Боган С.М. Вказ. праця. – С.164.
44. Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО). – Ф.Р. 156. – Оп. 1. – Спр. 703. – Арк. 8.
45. Там само.
46. Історія міст і сіл Української РСР. Миколаївська область. – К.: УРЕ АН УРСР, 1971. – С.474.
47. Шитюк М.М. Голодомори ХХ століття. – С.17.
48. ДАМО. – Ф.Р. 916. – Оп. 1. – Спр. 29. – Арк. 57.
49. Реабілітовані історією. Відомості про громадян, що зазнали політичних репресій. Березнегуватський, Казанківський та Снігурівський райони. - Випуск 11. – Миколаїв: МФ НАУКМА, 1999. – С.4.
50. Социалистическое строительство на Николаевщине (1921-1941): Док. и матер. – Одесса: Маяк, 1984. – С.221.

51. Красный Николаев. – 1922. – 17 марта; Власть труда. – 1922. – 18 марта.
52. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 25. – Спр. 197. – Арк. 1-11.
53. Реабілітовані історією. Масові репресії на Миколаївщині в 1922-50-і роки: Збірник. – К. – Миколаїв: Ред. кол. “Реабілітовані історією”, 2000. – С.69-70.
54. Коваль Р. Отамани Гайдамацького краю. 33 біографії. – К.: “Правда Ярославичів”, 1998. – С.294.
55. Там само. – С.295-298.
56. ДАХО. – Ф.Р. 1650. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 127.
57. ДАОО. – Ф.П. 2. – Оп. 1. – Спр. 1198. – Арк. 21.
58. Соловей Д. Голгота України. Частина 1. Московсько-большевицький окупаційний терор в УРСР між першою і другою світовою війною. – Дрогобич: Відродження, 1993. – С.134.
59. Мешков Д., Архірейський Д. Сини ображених батьків... – С.53.
60. Соловей Д. Вказ. праця. – С.134.
61. Кин Д. Крестьянство и гражданская война // На аграрном фронте. – 1925. - № 11-12. – С.128-129.
62. Балковий П.М. Війна без флангів. – К.: Наукова думка, 1966. – С.171-173.
63. Борьба за Светскую власть в Крыму. Док. и матер. – Т. II (май 1918 г. – ноябрь 1920 г.). – Симферополь: Крымиздат, 1961. – С.327.
64. Тимков О. Махновський рух на Херсонщині: спогади очевидців, архівні матеріали, гіпотези. – Нововоронцовка, 1995. – С.31.
65. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 20. – Спр. 1060. – Арк. 130.